LUQMON BO‘RIXONNING “IMOM MOTURIDIY” ROMANIDA TARIXIY SHAXS OBRAZI VA BADIIY TALQIN MAHORATI

Urinbayeva Durdona
JDPU(Jizzaxdavlatpedagogikauniversiteti)talabasi

Ilmiy rahbar: **Munavvara Xidirova**

Annotatsiya

Ushbu maqolada taniqli yozuvchi Luqmon Bo‘rixonning “Imom Moturidiy” romani misolida tarixiy voqealik va badiiy talqin muammolari keng ko‘lamda tadiq etilgan. Asarda buyuk kalom ilmi asoschisi, "Ahl as-sunna val-jamoa" aqidasining yetakchisi Abu Mansur al-Moturidiy yashagan davr, Movarounnahrdagi ijtimoiy-siyosiy, diniy va madaniy-ma’rifiy muhit, xususan, somoniylar sulolasi boshqaruvi davridagi murakkab hayotiy jarayonlar badiiy bo‘yoqlarda qanday aks ettirilgani tahlil qilingan. Shuningdek, romandagi bosh va ikkinchi darajali obrazlar tizimi, asarning g‘oyaviy-badiiy xususiyatlari, yozuvchining tarixiy haqiqat hamda badiiy to‘qima mutanosibligiga yondashuvi chuqur yoritib berilgan. Maqolada yozuvchining alloma siymosini yaratishdagi mahorati va tarixiy manbalardan foydalanish prinsiplari ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: Luqmon Bo‘rixon, Imom Moturidiy, tarixiy roman, badiiy talqin, somoniylar, kalom ilmi, obrazlar tizimi, badiiy haqiqat, Movarounnahr, diniy-falsafiy tafakkur, badiiy to‘qima.

KIRISH

O‘zbek adabiyotshunosligida va umuman milliy madaniy hayotimizda mustaqillik yillaridan boshlab xalqimizning ma’naviy ildizlari, buyuk ota-bobolarimiz, xususan, din ulamolari hamda islomsivilizatsiyasiga ulkan hissa qo‘shgan mutafakkirlar hayotini haqqoniy, xolis va badiiy yuksak pardalarda tasvirlashga bo‘lgan ijtimoiy-badiiy ehtiyoj tobora ortib bordi. Sobiq ittifoq mafkurasi hukmron bo‘lgan davrda diniy ulamolar, ilohiyotshunos olimlar va islom olamining yetakchi siymolari hayoti, faoliyati va ularning ilmiy merosi deyarli o‘rganilmadi yoki ularga nisbatan salbiy munosabat shakllantirildi. Binobarin, asrlar davomida nomi ma’lum ma’noda soyada qoldirilgan, ammo butun sunniy musulmon olamining aqidaviy asosi bo‘lmish moturidiylik ta’limotiga tamal toshini qo‘ygan buyuk alloma Imom Abu Mansur al-Moturidiy shaxsi va uning jahon sivilizatsiyasidagi o‘rni bugungi adabiyotshunoslik va madaniyatshunoslikning eng muhim, dolzarb tadqiqot obyektlaridan biriga aylandi.

Iste’dodli va sermahsul yozuvchi Luqmon Bo‘rixonning "Imom Moturidiy" romani bugungi o‘zbek romanchiligida tarixiy-biografik va falsafiy-aqidaviy janrning eng yorqin, badiiy jihatdan mukammal namunasi bo‘lib hisoblanadi. Romanda adib faqatgina quruq tarixiy faktlarni, sanalarni yoki geografik ma’lumotlarni ketma-ket bayon etish bilan cheklanib qolmaydi. Balki IX-X asrlardagi Movarounnahr zaminining ijtimoiy-siyosiy, diniy-ma’naviy muhitini, o‘sha davrda islom dini ichida yuz bergan jiddiy aqidaviy ziddiyatlarni, g‘oyaviy to‘qnashuvlarni nihoyatda jonli, ta’sirchan hamda teran badiiy bo‘yoqlarda tasvirlashga erishgan. Bu esa asarning nafaqat badiiy qimmatini, balki uning ma’rifiy va tarbiyaviy ahamiyatini ham bir necha barobar oshiradi.

Ushbu tadqiqot ishining bosh maqsadi — Luqmon Bo‘rixonning tarixiy shaxs obrazini yaratishdagi o‘ziga xos yondashuvini ko‘rsatish, asarda tarixiy haqiqat va badiiy to‘qima mutanosibligini tahlil qilish hamda yozuvchining badiiy mahorati qirralarini ochib berishdan

iboratdir. Shu sababli, asardagi konfliktlar tizimi, obrazlar iyerarxiyasi va syujet chiziqlarining o‘zaro bog‘liqligi chuqur o‘rganishni talab etadi.

Luqmon Bo‘rixon "Imom Moturidiy" romanida buyuk ilohiyotshunos olim hayotini Somoniylar davri kabi murakkab, g‘oyat ziddiyatli va shu bilan birga madaniy taraqqiyot cho‘qqisiga chiqqan bir tarixiy fon ichida ko‘rsatadi. Bu davr bir tomondan ilm-fan, madaniyat, me’morchilik yuksak darajada rivojlangan "Sharq Uyg‘onish davri" (Intiboh) sifatida xarakterlansa, ikkinchi tomondan, turli ichki nizolar, taxt uchun pinhona kurashlar hamda diniy-g‘oyaviy tarqoqliklar avj olgan davr edi. Asarning kompozitsion va syujet strukturasini kuzatar ekanmiz, unda adibning ilmiy manbalarga, xususan, Qur’on tafsirlari, fiqh va kalom ilmiga doir fundamental asarlarga, o‘sha davrga oid tarixiy yilnomalarga chuqur tayanganiga guvoh bo‘lamiz.

Yozuvchi o‘quvchini o‘sha davrdagi Samarqand, Buxoro kabi yirik ilm-fan markazlariga yetaklab kiradi. Shaharlardagi madrasalar muhiti, bozorlar, saroy hayoti va oddiy xalq yashash tarzi shu qadar aniqlik bilan chizilganki, kitobxon beixtiyor o‘zini o‘sha asrlarda yashayotgandek his etadi. Luqmon Bo‘rixon tarixiy realizm prinsiplariga sodiq qolgan holda, davrning lisoniy xususiyatlarini, ulamolar va oddiy odamlar nutqidagi o‘ziga xosliklarni ham mahorat bilan saqlab qolgan. Bu esa asarning badiiy to‘qima asosiga qurilgan bo‘limlarida ham tarixiy ishonchlilik darajasini yuqori darajada ushlab turishga xizmat qiladi.

Ayniqsa, romanda Samarqandning "Chokardiza" qabristoni, Moturid qishlog‘i va u yerdagi ijtimoiy hayot manzaralari faqat geografik makon emas, balki asar g‘oyasini tashuvchi, qahramonlar dunyoqarashini belgilovchi ramziy makonlar sifatida gavdalanadi. Yozuvchi Samarqand ilmiy muhitining o‘ziga xosligini tasvirlash orqali Movarounnahr zaminining islom olamidagi intellektual mustaqilligini ko‘rsatib berishni maqsad qilgan.

Romanning badiiy qimmatini va o‘quvchini o‘ziga tortish quvvatini belgilovchi eng asosiy jihatlardan biri — undagi ziddiyatlar (konfliktlar) tizimidir. Luqmon Bo‘rixon asarni shunchaki xronologik biografiya elementlari bilan to‘ldirmaydi, balki uni qizg‘in g‘oyaviy jang maydoniga aylantiradi.Asarda asosan uch turdagi badiiy konflikt yetakchilik qiladi:

1. Siyosiy-ijtimoiy konflikt: Somoniylar saroyi, markaziy hokimiyat va turli viloyatlardagi guruhlar, shuningdek, saroy ichidagi g‘alamis amaldorlar o‘rtasidagi hokimiyat va nufuz uchun kurash. Bu konflikt orqali yozuvchi siyosiy barqarorlik bo‘lmagan joyda ilm-fan va ma’rifat inqirozga yuz tutishi mumkinligini ko‘rsatadi. Imom Moturidiy ushbu siyosiy o‘yinlardan o‘zini yiroq tutishga urinsa-da, jamiyat a’zosi va el tanigan olim o‘laroq, uning oqibatlaridan ko‘z yuma olmaydi.
2. Diniy-aqidaviy konflikt: Islom dinini ichidan parchalashga, uning sof asoslarini buzishga uringan turli adashgan firqalar, mo‘taziliylar, mujassimiylar va botiniy oqimlarga qarshi Imom Moturidiyning aql, mantiq hamda Qur'on va Sunnatga asoslangan ilmiy munozaralari. Bu to‘qnashuvlar asarning eng kulminatsion nuqtalarini tashkil etadi. Yozuvchi munozara sahnalarini shunday mahorat bilan tasvirlaydiki, unda quruq diniy atamalar emas, balki inson tafakkurining cheksiz imkoniyatlari, mantiq ilmining jozibasi namoyon bo‘ladi.
3. Ruhiy-psixologik konflikt: Bu konflikt faqat bosh qahramon emas, balki asardagi deyarli barcha personajlar dunyoqarashida, ularning qalbida kechadigan iymon, shubha, andisha va haqiqatni anglash kurashidir. Har bir qahramon o‘zining ichki "men"i bilan kurashadi, o‘z haqiqatlari qidiradi va shu jarayonda ma’naviy jihatdan yuksaladi yoki tubanlikka qarab yuz tutadi.

Yozuvchi Luqmon Bo‘rixon asarda faqatgina tayyor, hech qanday xato qilmaydigan daho yoki afsonaviy qiyofani emas, balki Haq yo‘lida mashaqqatlar chekkan, jamiyatdagi jaholat, xurofot va adashishlarga qarshi ilm quroli bilan mardona kurashgan tirik insoniy

qiyofani yaratadi. Imom Moturidiy obrazi o‘zining oddiyligi, xokisorligi va shu bilan birga ilmiy salohiyati, mustahkam irodasi bilan kitobxon qalbini zabt etadi.

Romanda allomaning oilaviy hayoti, shogirdlari bilan bo‘lgan munosabatlari, kundalik tashvishlari ham chetda qolmagan. U nafaqat dars xonalarida yoki kitob ustida o‘tirgan olim, balki jamiyatning dardu tashvishlari bilan yashaydigan, odamlarning muammolariga yechim izlaydigan xalqparvar siymodir. Uning qalbidagi eng katta og‘riq — musulmonlarning o‘zaro firqalarga bo‘linib, bir-birlarini kofirga chiqarishi, din niqobi ostida qilinayotgan zulmlardir. Imom Moturidiy o‘zining butun hayotini mana shu parchalanishning oldini olishga, islom ummatini o‘rta mo‘tadil yo‘l — Ahli sunna val jamoa aqidasi atrofida birlashtirishga bag‘ishlaydi va bu yo‘lda har qanday tahdidlarga qarshi sabr bilan saboq beradi.

Asardagi ikkinchi darajali obrazlar ham shunchaki fon vazifasinibajarmaydi, balki asarning umumiy g‘oyaviy yukini ko‘tarishga, bosh qahramon xarakterini turli qirralardan ochib berishga xizmat qiladi. Ular orasida eng e’tiborga loyig‘i — boshida kitob ko‘rmagan, umri faqat jangu jadal, qonli urushlar va qilichbozlik bilan o‘tgan harbiy sarkarda Xolid Xalaj obrazidir. Ushbu qahramonning asar davomida asta-sekin ilm va taqvo yo‘liga kirishi, Imom Moturidiy ta’sirida o‘zgarib,yakunda yirik olim—Abu Yusuf Muhammad Xolid

Xalajiy darajasiga ko‘tarilishi romandagi ichki ruhiy-ma’naviy evrilishlarning eng go‘zal, eng ta’sirchan namunasidir.

Xolid Xalaj obrazi orqali yozuvchi o‘zbek va umuman turkiy xalqlarning tarixiy o‘tmishiga doir muhim bir falsafiy g‘oyani ilgari suradi: bizning ota-bobolarimiz shunchaki jahongir, shunchaki mohir qilichboz yoki bosqinchi emas, balki ilm-ma’rifatga tashna, tez fursatda yuksak madaniyat va buyuk sivilizatsiya yaratishga,uni himoya qilishga qodir ma’rifatparvar millat bo‘lganini ta’kidlaydi. Sarkardaning qilichni qo‘yib,qo‘liga qalam olishi—jaholat ustidan ilmning, kuch ustidan tafakkurning g‘alabasidir.

Bundan tashqari, asardagi boshqa shogirdlar, saroy a’yonlari va muxolif firqa vakillarining obrazlari ham nihoyatda rang-barang. Ularning har biri jamiyatning muayyan bir qatlamini, ma’lum bir dunyoqarashni ifodalaydi. Muallif ularning hech biriga biryoqlama yondashmaydi, hatto salbiy qahramonlarning ham o‘ziga yarasha asoslari, mantiqlari borligini ko‘rsatish orqali asardagi badiiy polifoniyani(ko‘povozlilikni) ta’minlaydi.

Luqmon Bo‘rixon o‘zbek adabiyotida o‘ziga xos uslubga ega adiblardan biridir. Uning ushbu romandagi mahorati, ayniqsa, monolog va muloqotlar (dialoglar) qurilishida yaqqol ko‘zga tashlanadi. Personajlar ruhiyatini ich-ichidan tahlil qilish, ularning yashirin o‘y-fikrlarini oquvchiga yetkazishda yozuvchi psixologizmning ilg‘or usullaridan unumli foydalangan.

Imom Moturidiyning o‘z raqiblari va shogirdlari bilan bo‘lgan falsafiy-ilmiy munozaralari nihoyatda pishiq, mantiqiy va go‘zal tilda yozilgan. Adib og‘ir,hazm qilinishi qiyin bo‘lgan diniy-aqidaviy masalalarni oddiy kitobxon ham tushunadigan, his qiladigan darajada sodda va ayni paytda badiiy jozibasini yo‘qotmagan holda taqdim eta olgan. Asar tili xalqona iboralar,hikmatli so‘zlar va klassik adabiyot elementlari bilan boyitilgan bo‘lib, bu holat romanning umumiy estetik saviyasini yuksaltirgan. Har bir so‘z, har bir jumla qahramonning ijtimoiy kelib chiqishi, ilmiy darajasi va ruhiy holatiga mos ravishda tanlangan.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Luqmon Bo‘rixonning "Imom Moturidiy" romani bugungi o‘zbek tarixiy romanchiligini tamoman yangi, intellektual va falsafiy bosqichga olib chiqqan ulkan asardir. Adib buyuk bobokalonimiz, millatimiz faxri bo‘lmish Abu Mansural-

Moturidiy siymosini sadoqat, yuksak tafakkur, chuqur ilm va sabr-matonat timsoli sifatida gavdalantirishga to‘laqonli muvaffaq bo‘lgan.

Ushbu asar nafaqat o‘tmishdagi tarixiy haqiqatni qayta tiklashi, balki bugungi globallashuv, turli g‘oyaviy xurujlar va ma’naviy tahdidlar avj olgan asrimizda yoshlar ongida milliy o‘zlikni anglash, diniy bag‘rikenglik, vatanparvarlik hamda soxta, yot g‘oyalarga qarshi faqat va faqat ma’rifat bilan, yuksak ilm bilan kurashish ko‘nikmalarini shakllantirishi bilan ham cheksiz ijtimoiy-tarbiyaviy va ilmiy-falsafiy ahamiyatga egadir. Urinbayeva Durdonaning ushbu yo‘nalishdagi tadqiqotlari, ilmiy rahbar Munavvara Xidirova boshchiligida olib borilayotgan izlanishlar asarning badiiy qonuniyatlarini va uning o‘zbek adabiyoti tarixidagi o‘rnini belgilashda muhim qadam bo‘lib xizmat qiladi. Zero, bunday asarlarni o‘rganish va keng jamoatchilikka adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan tahlil qilib berish bugungi kun filologiya fanning eng dolzarb vazifalaridan biri bo‘lib qolaveradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Luqmon Bo‘rixon. “Imom Moturidiy” romani. – Toshkent: “Adabiyot” nashriyoti, 2022. – 416 b.
2. Uvatov U. Imom al-Moturidiy va uning ta’limoti. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2005. – 64 b.
3. QuronovD.Adabiyotnazariyasiasoslari.–Toshkent:Navoiyuniversiteti nashriyoti, 2018. – 280 b.
4. SultonovI.Adabiyotnazariyasi.–Toshkent:“O‘qituvchi”,2005.–272b.
5. Yo‘ldoshevQ.Yonayotgan so‘z. –Toshkent:“Yangi asr avlodi”,2006. – 240b.
6. Karimov N. XX asr o‘zbek adabiyoti manzaralari. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2008. – 320 b.